

Prikazi i reinterpetacije Sarajevskog atentata u javnom diskursu u Češkoj

František Šístek

Institut za istoriju, Češka akademija nauka, Prag
frantsistek@volny.cz

Sažetak: Ovaj rad se fokusira na prikaze i reinterpetacije sarajevskog atentata (1914.), ključnog događaja moderne svjetske historije povezane s Bosnom i Hercegovinom, u savremenom češkom javnom diskursu. Stogodišnjica početka (2014.) i kraja (2018.) Prvog svjetskog rata dala je poticaj za novi val reinterpetacija, komemoracija i recikliranja ranijih predstavljanja. Autor u ovom radu pokušava ocrtati glavne konture savremenih čeških rasprava o Sarajevskom atentatu kroz poseban fokus na prikaze četiri ličnosti povezane s ovim događajem: habsburškog nasljednika prijestolja Franza Ferdinanda, njegove supruge Sofije Chotek, njihovog atentatora Gavrila Principa i njihovog vozača Leopolda Lojka. Autor argumentira da su sve četiri ličnosti povezane s određenim mjestima sjećanja (*lieux de mémoire*) koja se mogu naći na teritoriju Češke (zamak Konopiště u središnjoj Bohemiji, Principova zatvorska ćelija u Terezinu, Lojkov grob u Brnu i spomen-fontana Sofije Chotek u Pragu). Prikazi ovih ličnosti i reinterpetacije sarajevskog atentata u savremenom češkom diskursu vrlo su raznolike i dvosmislene.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Bosna i Hercegovina, Češka, mjesta pamćenja (*lieux de mémoire*), reinterpetacije, reprezentacije, diskurs, Prvi svjetski rat

Ovaj prilog se bavi promjenama reprezentacija i interpretacija Sarajevskog atentata (1914) – jednog od ključnih događaja moderne svjetske historije neraskidivo povezanog sa Bosnom i Hercegovinom – u savremenom češkom javnom diskursu, posebno u vezi sa stogodišnjicom početka Prvog svjetskog rata. U kratkom osvrtu, predstaviti ćemo osnovne karakteristike diskursa o Sarajevskom atentatu u periodu “Masarykove” Čehoslovačke Republike (1918–1938), koja je nastala kao direktan rezultat geopolitičkih promjena izazvanih Prvim svjetskim ratom. Zahvaljujući tome, kao i činjenici da su Čehoslovačka i Kraljevina SHS / Kraljevina Jugoslavija bile povezane političkim i vojnim savezništvom u okviru tzv. Male Antante, kao i brojnim kulturnim vezama, javna slika i komemoracije vezane za Sarajevski atentat u

tadašnjoj Čehoslovačkoj bile su vrlo bliske zvaničnom diskursu u tadašnjoj jugoslovenskoj državi. Već u vrijeme socijalističkog režima postaje jasno da diskurs o ovom događaju prolazi jednu postepenu reinterpetaciju i djelimičnu istorijsku dekontekstualizaciju. Sto godina nakon Sarajevskog atentata, evidentno je da se diskurs o tom događaju u današnjoj Češkoj Republici bitno promijenio, da je izgubio svoj nekadašnji politički značaj i da je došlo do diverzifikacije njegovih interpretacija, tako da danas, uprkos kontinuitetu, u odnosu na razdoblje između dva svjetska rata postoje i značajne razlike. Glavne konture savremenih čeških interpretacija i reprezentacija analizirane su na osnovu prema ključnim akterima Sarajevskog atentata: njegovoj glavnoj žrtvi, nadvojvodi Franji Ferdinandu, njegovoj takođe ubijenoj supruzi Sofiji koja je poticala iz značajne češke aristokratske porodice Chotek, atentatoru Gavrilu Principu, koji je svoj život skončao u češkoj tvrđavi Terezín (Theresienstadt), kao i češkom vozaču nadvojvodinog automobila Leopoldu Lojki.

Franjo Ferdinand

Nadvojvoda i habsburški prestolonasljednik Franjo Ferdinand, ubijen u Sarajevu 28. juna 1914, u Češkoj je poznat kao František Ferdinand d'Este, František Ferdinand ili samo kao Ferdinand. Ime Ferdinand se u kolektivnom pamćenju trajno fiksiralo takođe zahvaljujući romanu Jaroslava Haška *Doživljaji dobrog vojnika Švejka za svjetskog rata (Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války)*, pisanog početkom 20-ih godina 20. vijeka, čija radnja počinje upravo 28. juna 1914, kada sluškinja gđ. Müller obavještava Jozefa Švejka: “Tak, ubili su nam Ferdinanda.” Švejk se potom raspituje o kojem je Ferdinandu riječ s obzirom na to da poznaje dvojicu: poslužitelja kod drogeriste Pruše, koji je tamo “jednom zabunom popio flašu nekakve mazarije za kosu”, i Ferdinanda Kokošku, koji “pobira pasji drek. Nijednog nije nikakva šteta.” Svjetski događaj time biva prenesen na niži plan odnosa praškog Novog Grada, “razvodnjen u svom kobnom značenju”, kako poznatu uvodnu scenu sažima češka germanistkinja Dana Pfeiferová.¹

Činjenica da Hašekov *Švejk* odavno ima poziciju jednog od najbitnijih i u širokim masama najpoznatijih djela češkog nacionalnog književnog kanona, imala je bez sumnje veliki uticaj ne samo na to da se u češkom kolektivnom pamćenju Sarajevski atentat fiksira kao ključni događaj modernog doba nego i na način na koji se o atentatu i njegovom kontekstu u češkom javnom diskursu, uključujući i jedan dio historiografske produkcije, govorilo i govori: sa

¹ Pfeiferová, 2015: 388.

jednom ironičnom distancom (*Švejk* je ipak jedno humorističko djelo, iako je naravno i mnogo više od toga), ali istovremeno i svojevrsnom nostalgijom za “dobrim starim vremenima” Habsburške monarhije.² Ne pretpostavljamo da je svaki Čeh pročitao *Švejka*, niti da ga je svako pročitao do kraja. Međutim, s obzirom na činjenicu da se radi o uvodnim scenama, Hašekova groteskna evokacija atmosfere u danima nakon Sarajevskog atentata vrlo je uticajna i upečatljiva. Snimljeno je i nekoliko filmskih verzija romana koje se već decenijama redovno prikazuju na televiziji, da ne govorimo o dramaturzijama i čitanju integralnog teksta na radiju, na LP pločama i savremenim nosačima zvuka. U svim ovim verzijama, na samom početku najprije mora poginuti Ferdinand da bi radnja mogla krenuti ka daljim avanturama. Kako konstatira već citirana D. Pfeiferová: “Koliko god dalekosežne i ozbiljne posljedice atentat u Sarajevu imao za svjetsku historiju – u književnosti Bohemije povezan je, prije svega, s njenim najboljim humorističkim djelima.”³

Prema izvornoj koncepciji francuskog historičara Pierra Nore, mjesta pamćenja (*lieux de mémoire*) ne moraju nužno da budu samo konvencionalna mjesta bitaka, spomenici i drugi fizički markeri u prostoru, nego to mogu biti i drugi objekti i fenomeni poput knjiga od posebne važnosti i uticaja.⁴ Nema dvojbe da, ukoliko je tako, u kontekstu moderne češke kulture Haškov *Švejk* predstavlja upravo jednu od rijetkih knjiga koja zaslužuje da bude uvrštena među svojevrsna “mjesta pamćenja”. *Dobri vojnik Švejk* je direktno i neraskidivo povezan s pamćenjem Sarajevskog atentata i ličnosti ubijenog Franje Ferdinanda. Prelomni događaj imperijalne i svjetske historije, posredstvom ove knjige i njenih obrada, permanentno se interpretira i reproducira u “našem”, “malom” i “domaćem” kontekstu češke historije, jezika i kulture, u jednom poznatom maniru. Drugo, fizičko mjesto pamćenja klasičnog tipa, koje se u češkim reprezentacijama povezuje s nadvojvodom, jest njegov dvorac Konopištje u srednoj Bohemiji, o kojem će još biti riječi.

Nakon osnivanja Čehoslovačke 1918. godine dolazi do radikalnog retoričkog raskida sa nedavnom habsburškom i monarhističkom prošlošću. Austro-Ugarska i njeni politički predstavnici, uključujući Franju Ferdinanda, bili su ne samo u međuratnom periodu Čehoslovačke Republike nego i u kasnijim decenijama frekventno izlagani ruglu i demonizaciji kao simboli starog, propalog poretka i raspale multinacionalne države – navodne “tamnice naroda”.

² O promjenama reprezentacije Habsburške monarhije i Čehoslovačke republike između dva svjetska rata u češkom diskursu vidi Holubec, 2015: 32-49.

³ Pfeiferová, 2015: 387.

⁴ Norra, 1984-1992.

Nadvojvoda je obično bio portretiran “kao patološka ličnost, ratni huškač, fanatični neprijatelj Slovena i konzervativan klerikalac”, sažeo je negativnu reprezentaciju nadvojvode u češkom nacionalističkom diskursu savremeni češki historičar i poznati stručnjak za kasnu habsburšku monarhiju Jiří Rak.⁵ U jednom od svojih tekstova posvećenih stogodišnjici Sarajevskog atentata, Rak je pokušavao predstaviti Franju Ferdinanda bez obzira na reciklirane stereotipe i neistine, kao jednu zanimljivu, iako i dalje ambivalentnu historijsku ličnost, ne krijući negativne osobine njegovog karaktera, dok je istovremeno podvukao i njegove pozitivne crte koje su češkoj publici obično ostajale nepoznate. Pored velike i uzorne ljubavi prema supruzi i djeci, Rak je napomenuo da je Franjo Ferdinand imao jednu racionalnu sliku o slabostima Monarhije i da uprkos svom zanimanju za modernizaciju armije ni u kom slučaju nije bio “ratnohuškač”, kako je, bez obzira na historijske činjenice, često bio predstavljan. Franjo Ferdinand se već u vrijeme aneksije BiH (s kojom se nije slagao i o kojoj je bio obaviješten tek kao o svršenom činu, što ga je posebno uvrijedilo, kako je poznato iz drugih historijskih izvora), kao i u vrijeme Balkanskih ratova 1912–13, protivio ideji preventivnog rata protiv Srbije i Crne Gore. Nakon stupanja na prijestolje, namjeravao je da proširi politička prava i državotvorni udio Južnih Slovena u okviru Monarhije na račun do tada privilegiranih Mađara. Ironijom sudbine, zaključuje Rak, tek prestolonasljednikova smrt u Sarajevu otvorila je mogućnost da kormilo austrougarske politike preuzmu “jastrebovi” iz generalnog štaba koji nisu dijelili nadvojvodine brige da je Monarhija na unutrašnjem planu nedovoljno stabilna i da bi zato rat za nju predstavljao jednu previše rizičnu i nepotrebnu avanturu koju je prema njegovom uvjerenju trebalo izbjeći.⁶

Što se tiče pozadine Sarajevskog atentata, historičar Jiří Skoupý u svojoj knjizi iz 2017., koja predstavlja najnoviji češki doprinos historiografiji atentata, sugerije da je izbor Franje Ferdinanda za žrtvu politički motivisanog ubistva bio pogrešan, jer on: “...kao čovjek upućen u evropsku vojnu problematiku koji je istovremeno obavljao funkciju generalnog vojnog inspektora Monarhije uopšte nije priželjkivao konflikt sa Srbijom, posebno s obzirom na njeno savezništvo sa Rusijom. Srbi su ga uprkos tome smatrali za ratnog huškača i svog glavnog neprijatelja, iako prestolonasljednik nije u stvari bio ni jedno ni drugo.”⁷ Franjo Ferdinand se dugotrajno zalagao za pomirenje i usku

⁵ Rak, 2014.

⁶ *Ibid.*

⁷ Skoupý, 2017: 18.

saradnju Habsburške carevine sa Rusijom, koju, imajući ovaj viši cilj u vidu, nije htio provocirati vojnim akcijama protiv njenih balkanskih saveznika.

Pored starih negativnih stereotipa o kojima smo već govorili, postoje znatno diferenciranije ili čak skroz pozitivne reprezentacije ove istorijske ličnosti. Često nalazimo primjere apsolutno suprotnih i međusobno isključivih reprezentacija Franje Ferdinanda, koji je za nekog “habsburški mučenik i car kadar promijeniti imperiju nabolje”, dok je za drugog “ugnjetavalac i strastveni lovac životinja, koji je trebao biti ubijen...”, kako ističe austrijski književni komparatista i historičar Clemens Ruthner.⁸ Pored toga, kod nekih učesnika ovih diskursa primjetna je depolitizacija nadvojvodinog lika. Franjo Ferdinand je tako prikazivan kao jedna romantična ličnost, čovjek kojemu je ljubav bila iznad svega, kao uzoran suprug i brižan otac.

Zahvaljujući činjenici da je Franjo Ferdinand u češkom kolektivnom pamćenju čvrsto povezan sa zamkom Konopištje u srednjoj Bohemiji, udaljenom nepunih pedeset kilometara od Praga, koji se ubraja među najposjećenije dvorce u Češkoj, uloga ovog zamka i okolnog parka u koje je nadvojvoda uložio ne samo ogroman novac nego i vlastiti trud i ljubav, vrlo je naglašena u češkim reprezentacijama ove istorijske ličnosti.⁹ Pored danas već problematičnog imidža strastvenog, možda čak manijakalnog lovca životinja, Franjo Ferdinand je posebno u samom regionu blizu Konopištja cijenjen i priznat kao veliki graditelj i čovjek koji je svojim inicijativama dao doprinos razvoju ovog kraja koji je upravo zahvaljujući onome što je ovdje dao izgraditi i uljepšati nadvojvoda postao omiljena turistička destinacija. Franjo Ferdinand je logično i sam već odavno postao svojevrsni lokalni “brend” benešovskog regiona, gdje je godinama rado boravio u krugu svoje porodice i prijatelja. Njegovo ime i lik se na razne načine iskorištavaju u turističke i komercijalne svrhe i u gradu u kojem je zajedno sa suprugom ubijen.

Pored samog Konopištja i okolnih imanja, sa nadvojvodom je između ostalog direktno povezana pivara u nedalekom gradu Benešov. Pivaru koja danas radi pod imenom *Pivovar Ferdinand* (Pivara Ferdinand), dao je izgraditi upravo Franjo Ferdinand 1897. godine. Nadvojvoda je već deset godina ranije kupio staru i nerentabilnu lokalnu pivaru kao dio gospodarskog kompleksa koji je pripadao zamku Konopištje.¹⁰ U svojim graditeljskim i gospodarskim poduhvatima, nadvojvoda, kome zahvaljujući solidnoj zaostavštini nije falio novac, znao je postavljati ambiciozne ciljeve: pivara, koju je

⁸ Ruthner, 2015: 20.

⁹ Pernes, 2007: 207.

¹⁰ Pivovar Ferdinand, s.r.o.: <http://www.pivovarferdinand.cz/o-pivovaru/>.

dao izgraditi u gradiću Benešovu, morala je da bude najmodernija fabrika te vrste u cijeloj Austro-Ugarskoj. Nakon stvaranja Čehoslovačke Republike, na osnovu specijalnog zakona o nacionalizaciji imovine potomaka ubijenog prestolonasljednika, pivara je već 1921. pripala državi (za razliku od većine ostalih privatnih pivara koje su nacionalizovane tek nakon Drugog svjetskog rata pod političkim uticajem komunista). Nakon pada komunističkog režima, ali još uvijek prije privatizacije, 1992. počinje proizvodnja piva pod imenom koje aludira na osnivača pivare – Ferdinand. Sljedeće godine pivara je privatizirana i veza sa nadvojvodom se od tada sve do danas u marketinškoj sferi uspješno nastavlja. Uprkos pozitivnim ocjenama Franje Ferdinanda kao osnivača i prvog vlasnika čija era predstavlja svojevrsno zlatno doba, u zvaničnoj reprezentaciji pivare ponekad ne fali ni ironičan pristup, koji aludira na optiku kojom je ubistvo Franje Ferdinanda prezentirano na prvim stranicama Hašekovog Švejka. To se najbolje odslikava u imenu jednog od specijalnih piva *Sedm kulí (Sedam metaka)*, koje predstavlja direktnu aluziju na jednu od kafanskih scena sa početnih strana Hašekovog *Švejka*, posebno na izreku jednog gosta: “Sedam metaka kao u Sarajevu!”.

Povodom stogodišnjice Sarajevskog atentata 2014, firma Česká mincovna sa sjedištem u Jabloncu u sjevernoj Češkoj izdala je u limitiranoj ediciji srebrenu spomen-medalju u znak sjećanja na ovaj događaj.¹¹ Na aversu medalje, čiji je autor akademski slikar Karel Zeman, nalaze se profili prestolonasljednika Franje Ferdinanda i njegove supruge Sofije, koji djeluju svečano i dostojanstveno. Na reversnoj strani autor je prikazao trenutak atentata. Vidimo automobil u kojem se vozi Franjo Ferdinand sa pratnjom, svi su prepoznatljivi: vozač Leopold Lojka, nadvojvoda sa suprugom, Oskar Potiorek, grof František (Franz) Harrach na lijevoj strani. Međutim, ne radi se o sasvim realnom prizoru: figura atentatora sa revolverom u ruci izvire iz usana ogromne lobanje, koja dobro poznatoj historijskoj sceni dodaje svojevrsnu nadrealističku dimenziju. U svakom slučaju, atentat je u cjelini nesumnjivo prikazan kao ozbiljan, sudbonosan i tragičan događaj, koji je preodredio kasnije krvave događaje 20. vijeka. Dakle, pored varijacija na tradicionalnu “švejkovsku” perspektivu ili nekadašnji antihabsburški, nacionalistički i republikanski obojeni diskurs, u češkom društvu koegzistiraju i druge, alternativne reprezentacije Sarajevskog atentata i ličnosti Franje Ferdinanda.

¹¹ Uporedi zvaničnu webstranicu Česká mincovna.

Sofija Chotek

U češkoj sredini, supruga Franje Ferdinanda, koju je Gavrilo Princip nenamjerno ubio zajedno sa prestolonasljednikom, poznatija je pod svojim djevojačkim imenom kao Žofie Chotková nego kao kneginja (nakon svadbe 1900), odnosno vojvotkinja (od 1909) von Hohenberg. U češkom javnom diskursu ističe se činjenica da je Sofija poticala iz stare i čuvene češke (bohemijske) aristokratske porodice Chotek.¹² U javnom diskursu posljednjih godina, nadvojvotkinja, koja je decenijama bila tretirana uglavnom kao “kolateralna šteta” jednog važnog političkog događaja, djelimično je izašla iz sjenke da bi dobila više ličnih crta, zahvaljujući brojnim popularnim knjigama, filmovima i tekstovima u medijima. Sofija je bila pripadnica aristokratskog sloja, koji je danas mnogim Česima stran, čak i sumnjiv, što s obzirom na velike društvene promjene i dugogodišnju međuratnu, komunističku i nacionalističku tendenciju omalovažavanja i demonizacije nekadašnje aristokratije kao češkom narodu navodno stranog, otuđenog, kosmopolitskog, ugnjetavačkog i sa njemačkim govornim područjem previše povezanog društvenog sloja, ne može čuditi. S druge strane, u Češkoj, prebogatoj zamkovima, parkovima, crkvama, kipovima i mnogim drugim tragovima vjekovnih graditeljskih aktivnosti aristokratskih porodica, u jednom dijelu društva pretežno liberalne i prozapadne orijentacije primjetan je takođe pomirljiv i pozitivan stav prema ovom društvenom sloju.¹³

Kao što je poznato, prema tada važećem dvorskom protokolu, brak između prestolonasljednika habsburške dinastije i Sofije Chotek nije smatran za ravnopravan zato što se nije radilo o ženi iz kraljevskog roda nego “samo” iz jedne “obične” plemićke porodice. To je rezultiralo neravnopravnim tretmanom zbog njenog “nižeg” porijekla, koji je za Sofiju Chotek često bio ponižavajući. Kako primjećuje historičar Jiří Skoupý, tokom posjete Sarajevu, vojvotkinja Hohenberg je imala pravo na sve počasti koje su prema vojnim pravilima dobijale supruge generala (Franjo Ferdinand je u Bosnu došao prije

¹² Njen najpoznatiji pripadnik bio je vjerovatno grof Karel Chotek (1783–1868), koji je između ostalog dugo obavljao funkciju guvernera Bohemije, najvišeg predstavnika habsburške vlasti u toj pokrajini. Na toj je funkciji dao veliki doprinos izgradnji i modernizaciji Praga. Sjećanje na njega i njegovu porodicu podstiču i neki praški toponimi vezani za njega kao što su Chotkova silnice i Chotkovy sady (Chotekov put, Chotekov park).

¹³ Valja napomenuti da je na predsjedničkim izborima 2013., na kojima je pobjedio proruski i prokineski kandidat Miloš Zeman, njegov glavni protivkandidat, popularan posebno u većim gradovima, kod pripadnika inteligencije i mlade generacije, bio dugogodišnji ministar inostranih poslova Karel Schwarzenberg, glava jedne od najvažnijih aristokratskih porodica Češke i Srednje Evrope.

svega u vojnoj funkciji povodom manevra). Jednu od tih počasti predstavljalo je pravo na zajedničku vožnju sa suprugom u kočijama ili automobilu. “Ljetnja sarajevska nedjelja, predviđena za svečanu vožnju gradom, trebala je da postane dan Sofijinog prkosa i velikog ličnog trijumfa.”¹⁴ Na svoj način, životna priča Sofije Chotek u češkom diskursu ima mnoge dodirne tačke sa klasičnim kolektivnim narativom o sudbini češkog naroda u okviru Austro-Ugarske, koji je uprkos svojoj čuvenoj istoriji, kulturnoj i industrijskoj razvijenosti navodno ugnjetavan i nepravedno tretiran kao “niži” i “drugorazredni” u odnosu na Nijemce i vladajući aristokratski sloj Habsburške carevine.

U aprilu 2014, u jednoj galeriji u šestom praškom kvartu, izloženi su projekti spomenika dvjema ženama koje oličavaju habsburšku imperijalnu i aristokratsku prošlost: carice Marije Terezije i Sofije Chotek. Za lokaciju spomenika Sofiji Chotek predviđen je prostor ispred Pisecke kapije (Písecká brána) u kvartu Prag 6, u blizini poznate Chotekove ceste.¹⁵ Kasnije je objavljeno da se neće raditi o klasičnom figuralnom spomeniku, nego o fontani u obliku lepeze. Međutim, realizacija projekta odugovlačila se u nedogled. Zbog nedostatka finansija, spomenik nije postavljen za stogodišnjicu Sarajevskog atentata, kao što je prvobitno zamišljeno. Krajem 2015, kontroverzne reakcije je izazvala vijest da će vijećnica Praga 6 primiti finansijski dar od firme Praški vodovodi i kanalizacije, koji će biti namijenjen za izgradnju spomenika, kao svojevrsnu kompenzaciju za skandalozan propust iz maja iste godine, kada je ova gradska firma vodom kontaminiranom bakterijama otrovala stotine stanovnika istog kvarta, od kojih je znatan broj završio u bolnicama. Dio opozicije je takvu namjeru kritikovao iz etičkih razloga.¹⁶

Pojavio se takođe otpor iz ideoloških, antihabsburških i antimonarhističkih pozicija, posebno od ljudi koji sebe smatraju braniteljima vrijednosti prve, međuratne Čehoslovačke Republike, kao i onih kojima je i danas bliska ideologija socijalističkog režima. Već tokom raspisanog umjetničkog konkursa za spomenike Mariji Tereziji i Sofiji Chotek, pojavila se peticija protiv njihove realizacije, djelimično opravdavana finansijskim razlozima (“nepotrebni troškovi”), ali istovremeno i ideološkim argumentima. Jedan od organizatora peticije, u razgovoru sa novinarom komunističkog dnevnika *Haló noviny*, ponovio je klasičan mit da se “na zamku Konopištje na sastancima sa njemačkim kaiserom Vilhelmom II. pripremao Prvi svjetski rat.” Zatražio je takođe da

¹⁴ Skoupý, 2017: 60-61.

¹⁵ Praha.eu, 2014.

¹⁶ Starostové a nezávislí, 2015.

peticiju podrže bliže nespecificirani “predstavnici patriotskih organizacija”.¹⁷ U otvorenom pismu gradonačelnici Praga iz 2017, u kojem je kritikovao podršku glavnog grada izgradnji spomenika Marije Terezije i Sofije Chotek, jedan od protivnika ovih projekata rezimirao je negativno stajalište na sljedeći način: “Cijeli politički značaj ove žene svodi se na činjenicu da je bila supruga čovjeka koji je podržavao agresivnu politiku Austro-Ugarske u jugoistočnoj Evropi. Franjo Ferdinand nije bio samo neprijatelj južnoslovenskih naroda nego i neprijatelj češkog naroda. Smrt grofice Chotek jeste tragična, ali tragična je smrt svakog ubijenog čovjeka bez obzira na njegov socijalni status.”¹⁸

Sjećanja su kulminirala obilježavanjima stogodišnjice početka i stogodišnjice završetka Prvog svjetskog rata. Došlo je do reciklaže nekih starih mitova i teorija zavjere. U jednom od svojih tekstova sa kontroverzne, ali istovremeno vrlo popularne informativne web-stranice *Parlamentní listy*, politikolog i političar Jan Berwid Buquoy ponovio je legendu da je glavna meta atentata u stvari bila upravo Sofija kao moguća “češka carica”. Autor je u svom tekstu porodicu Chotek portretirao kao primjer jednog gotovo ugnjetavanog, ali ipak buntovnog nižeg sloja češke aristokratije. Radi se o svojevrsnoj nacionalizaciji historijskog lika Sofije Chotek, koja je nesumnjivo poticala iz jednog starog češkog roda, ali je istovremeno pripadala jednoj anacionalnoj i kosmopolitskoj vrsti i komunicirala je prije svega na njemačkom jeziku. Prema Berwid-Buquoyju, Sofija Chotek je ubijena po nalogu austrijske tajne službe i “bečke kamarile” oko cara Franje Josipa, zato što bi kao Čehinja u koju je njen suprug, budući car, imao puno povjerenje, u skoroj budućnosti mogla vršiti presudan politički uticaj na njega i preko njega na cijelu Monarhiju. Njen cilj je navodno bila uspostava češko-austrijsko-ugarskog trijalizma. Greškom je u atentatu nastradao i sam nadvojvoda.¹⁹

Iz gledišta porodične historije i privatnog života, atentat u Sarajevu je nerijetko predstavljan kao početak dramatičnog životnog puta potomaka Sofije i Franje Ferdinanda – Sofije, Maxa i Ernesta. Teška sudbina troje djece, koja su nakon nastanka Čehoslovačke Republike bukvalno prognana sa zamka Konopištje u Austriju na osnovu specijalnog zakona o konfiskaciji njihove imovine (koji je smišljen posebno za ovaj slučaj zato što potomci Sofije i Ferdinanda nisu smatrani za članove porodice Habsburg, čija je imovina već ranije nakon proglašenja Republike konfiskovana na osnovu jednog

¹⁷ Haló noviny, 2014.

¹⁸ Votruba, 2017.

¹⁹ Parlamentní Listy, 2016.

drugog zakona). Zbog svojih otvorenih antinacističkih stavova, sinovi Franje Ferdinanda i Sofije internirani su tokom Drugog svjetskog rata u koncentracioni logor, što je ostavilo loše posljedice po njihovo zdravlje. Konfiskacija imovine, uprkos činjenici da je do nje došlo tokom inače relativno demokratske ere Masarykove Republike, dijelu današnje češke publike neminovno liči na mnogo prošireniju praksu konfiskacija nakon Drugog svjetskog rata, što izaziva gorak ukus i simpatije. “Nadvojvodinu djecu su prognali sa Konopištja, nacisti su ih tjerovali da čiste latrine”, glasilo je karakterističan naslov članka na ovu temu u jednom od najtiražnijih čeških dnevnika dan nakon stogodišnjice Sarajevskog atentata.²⁰ Očito je da danas, pored nekih drugih, postoji jedna relativno rasprostranjena slika Sofije u okviru koje ključnu ulogu igraju teme poput velike ljubavi između nje i Franje Ferdinanda, njenog prkosnog držanja prema intrigama koje su protiv nje uperene zbog “niskog” porijekla te njene požrtvovanosti (ističe se da je u Sarajevu navodno pokušavala da zaštiti supruga vlastitim tijelom, što ju je koštalo života).²¹

Fontana pod nazivom Lepeza Sofije Chotek (Vějíř Žofie Chotkové), rad akademske vajarke Martine Hozové i njenog partnera Jana Pačlíka, svečano je predstavljena javnosti i stavljena u funkciju tek nekoliko dana uoči 105. godišnjice Sarajevskog atentata, 17. juna 2019. Prema objašnjenju same vajarke, lepeza predstavlja simbol Sofijinog ženskog identiteta. Crna lepeza je zajedno sa rukavicama stavljena i na kovčeg nekadašnje dvorske dame prilikom njene sahrane, dok lepeza istovremeno izaziva asocijacije na opštu atmosferu tog doba, izjavila je Hozová.²² U jednom drugom idejnom objašnjenju, u vezi s izborom konkretnog materijala od kojeg je fontana napravljena, navodi se još i to da “zahrđala patina simbolizira ocvali sjaj Habsburgovaca”.²³ U cijeloj priči o fontani-spomeniku, koja je konačno dobila svoj srećan kraj, nejasan u stvari ostaje sam njen početak: zašto su se vijećnici kvarta Prag 6 odlučili za izgradnju spomenika baš ovoj istorijskoj ličnosti? Jedino objašnjenje koje se pojavilo u vezi s genezom ove ideje dao je jedan od vijećnika, rekavši da ih je na ovu ideju dovela činjenica da se u blizini već nalazi Chotekov park. Čini se da je Sofija sto godina nakon svoje tragične smrti izašla iz sjenke svog supruga iz carskog roda Habsburgovaca samo da bi ušla u sjenku svojih čeških predaka iz plemićke porodice Chotek.

²⁰ Mánert, 2014.

²¹ Zeman.

²² České noviny, 2019.

²³ Fefík, 2019.

Gavrilo Princip

Gavrilo Princip je povezan sa češkim zemljama zahvaljujući činjenici da je nakon izricanja sudske presude iz Bosne prebačen u Terezín (Theresienstadt), habsburški grad-tvrđavu udaljen šezdeset kilometara od Praga, čiji je jedan dio služio kao zatvor. Princip je ovdje proveo posljednje godine života, u Terezinu je 28. aprila 1918. umro od posljedica tuberkuloze, bio sahranjen i njegov nemarkirani grob sačuvan zahvaljujući češkom ljekaru tako da je nakon rata (1920) moglo doći do ekshumacije i prenosa njegovih ostataka u Sarajevo. Grad Terezín je tokom Drugog svjetskog rata pretvoren u nacistički koncentracioni logor za Jevreje. Većina posjetilaca dolazi upravo zbog posjete memorijalnom kompleksu nekadašnjeg koncentracionog logora, što je prethodnu habsburšku istoriju tvrđave, uključujući priču o Principu, potisnulo u drugi plan. Na Principa podsjeća relativno skromna spomen-ploča u zatvorskoj ćeliji u kojoj je odležao veći dio kazne.²⁴

U vrijeme između dva svjetska rata Princip je u češkom javnom diskursu uglavnom predstavljan kao jugoslovenski nacionalni heroj i antihabsburški revolucionar. S obzirom na činjenicu da je Čehoslovačka svoj nastanak dugovala geopolitičkim promjenama koje je proizveo Prvi svjetski rat, a da su povod za rat bili pucnjevi koje je ispalio Gavrilo Princip, možemo pronaći primjere glorifikacije²⁵ ili makar odobravanja tog događaja²⁶ u tadašnjem diskursu.²⁷ Ali bi bilo pretjerano reći da je u to vrijeme građen poseban Principov kult, vjerovatno u vezi sa činjenicom da je i u Kraljevini SHS / Jugoslaviji odnos prema njemu i ostalim bosanskim zavjerenicima iz 1914.

²⁴ Istoričar Charles Ingrao pogrešno navodi da je u vezi s promjenom slike G. Principa (srpski nacionalistički terorist umjesto jugoslovenskog revolucionara) nakon izbijanja rata u BiH 90-ih godina 20. vijeka pored Principovih stopala na mjestu atentata u Sarajevu takođe skinuta njegova spomen-ploča u Terezinu u Češkoj, uporedi: Ingrao, 2001: xi. Talas preispitivanja i revizije prošlosti jugoslovenskih naroda nakon raspada zajedničke države nije imao dovoljno jak odjek u Češkoj da bi se skidale spomen-ploče ili mijenjali nazivi ulica poput Principove aleje u Terezinu ili Bulevara Jugoslovenskih partizana u Pragu koji i danas postoje.

²⁵ Uporedi naprimjer dokumentarni roman Nový, 1948. i kasnija, visokotiražna, djelimično prepravljena i novom socijalističkom režimu prilagođena izdanja iz perioda nakon Drugog svjetskog rata.

²⁶ Kuba, 1937: 232.

²⁷ To je ostavilo trag u samoj topografiji Praga. Nakon Prvog svjetskog rata, svoju ulicu u glavnom gradu Čehoslovačke dobilo je pet jugoslovenskih gradova. Beogradska, Zagrebačka i Ljubljanska ulica dobile su ime u čast glavnih gradova svake od tri grane "troimenog" naroda koji je prema tadašnjoj državnoj ideologiji stvorio novonastalu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Dvije ostale ulice bile su povezane sa istorijom antihabsburškog otpora koja je bila zajednički njegovana u Čehoslovačkoj, kao i u Kraljevini SHS: Sarajevska zbog veze ovog grada sa atentatom iz juna 1914. i Kotorska, podsjećajući na najveću pobunu u Austrougarskoj mornarici iz februara 1918. u kojoj su učestvovali i brojni Česi.

bio ambivalentan s obzirom na neprijatnu činjenicu da su bili povezani sa Crnom Rukom i Dragutinom Dimitrijevićem Apisom s kojima se još tokom Prvog svjetskog rata tadašnji srpski prestolonasljednik i kasniji jugoslovenski kralj Aleksandar žestoko obračunao.²⁸ Danas, koliko mi je poznato, u Češkoj postoji jedna ulica koja nosi Principovo ime – Principova aleja (Principova alej), koja prolazi kroz čitav Terezín, grad gdje je bio zatvoren i u kojem je umro: vodi pored groblja pretežno jevrejskih žrtava iz Drugog svjetskog rata i kroz grad-tvrđavu od jedne kapije do druge.

Kao i u drugim sredinama, do dan danas se u češkom javnom diskursu za ličnost Gavrila Principa vezuje u prvom redu klasična dilema, odnosno pojednostavljeno pitanje: da li je Princip bio heroj ili terorist? Češka diskusija na ovu temu ima svoje karakteristične crte. Ne možemo govoriti o jedinstvenom češkom diskursu, zato što je današnje češko društvo prilično šaroliko što se tiče odnosa prema pojedinim historijskim pitanjima. Uočljiv je značajan pluralitet mišljenja i interpretacija koje su često u uzajamnom sukobu. Kao prvo, na pojedine interpretacije Sarajevskog atentata utiču različiti tipovi odnosa prema Habsburškoj carevini: od glorifikacije i identifikacije s njom, preko otpora i demonizacije, sve do neznanja i ravnodušnosti. Istovremeno postoji glorifikacija međuratne Čehoslovačke Republike kao “zlatnog doba” moderne češke historije, uz koju ponekad i dan danas, neodvojivo kao sjenka, ide anatemizacija prethodne habsburške prošlosti. Primjetan je također različit odnos prema južnim Slovenima – od glorifikacije Srba kao najhrabrijih i najpožrtvovanijih Jugoslovena, preko predstava o većoj “civiliziranosti” južnih Slovena čiji su preci živjeli na teritorijama pod vladavinom Habsburgovaca, sve do negativnog odnosa prema navodnim balkanskim divljacima i primitivcima bez obzira na njihove uzajamne diferencijacije. Evidentan je također uticaj savremenih događaja i problema na shvaćanje dalje prošlosti, posebno diskusija o globalnom terorizmu (često reduciranom isključivo na “islamski terorizam”), koja predstavlja vruće pitanje češkog javnog diskursa u cijelom razdoblju nakon 11. septembra 2001.

Kad se kaže “atentat”, u češkom kolektivnom pamćenju i javnom diskursu najpoznatiji atentat nije onaj sarajevski nego prije svega atentat na najvišeg predstavnika nacističke vlasti u okupiranoj Češkoj Reinharda Heydricha iz maja 1942, koji su usred Praga izvršili pripadnici čehoslovačke armije u egzilu koji su kao padobranci pristigli iz Velike Britanije. U historiji pokreta otpora u okupiranoj Evropi, Heydrich je bio najviše rangirani pripadnik nacističke

²⁸ Sretenović, 2015.

vlasti koji je postao žrtva jednog političkog atentata. Kao čovjek povezan sa najsurevijom fazom nacističke politike uperene protiv češkog naroda, uz to i kao jedan od vodećih inspiratora holokausta, odgovoran za odluku o tzv. konačnom rješenju navodnog jevrejskog pitanja (što je podrazumijevalo fizičku likvidaciju i pljačku sveukupne imovine nekoliko miliona evropskih Jevreja), čak i svojim fizičkim izgledom, Heydrich u popularnoj imaginaciji predstavlja oličenje čistog zla bez dileme. Atentat na Heydricha nudi kristalno jasan primjer jednog s moralnog gledišta apsolutno prihvatljivog, čak poželjnog atentata (žrtva = zlikovac, atentatori = heroji) sa kojim mogu biti upoređivani drugi primjeri ubistava s političkom pozadinom. U poređenju sa atentatom na Heydricha, Sarajevski atentat i njegov istorijski kontekst posjeduju previše spornih i ambivalentnih crta, koje u češkom javnom diskursu periodično postaju predmet diskusija, kontroverznih tumačenja i nesporazuma.

O Principu se tokom posljednjih godina govorilo prije svega povodom stogodišnjice atentata 2014, dok se ponovo, iako manje intenzivno, pominjao 2018. u vezi sa stogodišnjicom njegove smrti u Terezinu. Ni u jednom slučaju nije bilo zvaničnih komemoracija koje bi organizirala državna vlast na bilo kojem nivou. Već prije stogodišnjice, pojavljivali su se pojedini tekstovi i drugi medijski sadržaji vezani za ovaj jubilej, između ostalih članak Mirka Raduševića karakterističnog naziva “Da li je Gavrilo Princip bio terorist?”, koji je izašao u praškim *Literarnim novinama* u junu 2013. Autor je u njemu analizirao tadašnje diskusije na temu Sarajevskog atentata u bivšoj Jugoslaviji.²⁹ Komentator pod imenom Milan Vichta u svojoj reakciji lapidarno je sumirao jedan tako reći “mainstream” stav koji će se u drugim oblicima pojavljivati u češkom javnom prostoru tokom narednih godina: “Srbi ni u kojem slučaju ne snose krivicu za izbijanje Prvog svjetskog rata, međutim, pitanje kako gledati na Gavrila Principa ostaje diskutabilno. Prestolonasljednik Ferdinand D’Este nije bio nikakav zločinac.”

Dvadeset i sedmog aprila 2014. godine, malo prije stogodišnjice atentata i tačno dan uoči devedeset i šeste godišnjice smrti Gavrila Principa, u terezinskoj Maloj Tvrđavi (Malá Pevnost) priređen je parastos za ovog “bosansko-srpskog studenta i političkog aktivistu”, kako je zvanično navedeno. Parastosu, koji je priredio Srđan Jablanović iz Pravoslavne crkvene opštine Sv. Kneza Lazara u Pragu, prisustvovalo je tridesetak ljudi.³⁰ Jedan od inicija-

²⁹ Radušević, 2013.

³⁰ Parastost, slično nekim drugim komemoracijama vezanim za sjećanje na Gavrila Principa, kao što je 2014. naprimjer bila posjeta članova nacionalističke organizacije Srbski svetionik iz Srbije, održan je ispred ćelije u kojoj je ležao Princip i koja je obilježena spomen-pločom. Međutim, Princip je svoje posljednje dane proveo na drugoj lokaciji, u terezinskoj zatvorskoj bolnici, gdje je i umro. Poznato je

tora komemoracije bio je poslanik češkog parlamenta Jaroslav Foldyna, član Socijaldemokratske partije i regionalni lider te stranke u sjevernoj Češkoj, koji frekventno ističe svoje srpsko porijeklo po majci, pripadnost pravoslavlju i protivljenje priznanju nezavisnosti Kosova 2008. Uprkos članstvu u Socijaldemokratskoj partiji, Foldyna je poznat po političkim stavovima koji prema standardnoj klasifikaciji više pripadaju desnici, odnosno ultradesnici (čvrst stav protiv imigracije, podrška Putinovoj Rusiji, žestoka kritika Brisela i Amerike, borba protiv ekoloških inicijativa, omalovažavanje romskog holokausta itd.). U izjavi za medije, Foldyna je naveo da je Sarajevski atentat predstavljao "...jedan od prvih koraka prema nastanku samostalne Čehoslovačke. Aktiviste na jugoistoku (sic!) Balkana je branio i kasniji predsjednik T. G. Masaryk." S obzirom na to da nije poznato da bi Masaryk na bilo koji način podržavao počinioc Sarajevskog atentata, Foldyna se vjerovatno referirao na njegovu odbranu optuženih u tzv. Zagrebačkom veleizdajničkom procesu 1908, koji međutim nije bio povezan sa grupom bosanskih zavjerenika koja je učestvovala u ubistvu najdvojvode šest godina kasnije. Václav Dvořák iz NVO Prijatelji Srba sa Kosova (Přátelé Srbů na Kosovu) priznao je da postoje različita mišljenja o ličnosti Gavrila Principa. Srbi koji žive u Češkoj Republici smatraju ga velikim borcem za slobodu, dok se u Bosni i Hercegovini danas osporava čak i njegovo slovensko porijeklo, naveo je Dvořák.³¹ Na web-stranicama društva Prijatelja Srba sa Kosova, Principov čin je okarakteriziran kao "akt otpora protiv vladavine strane velesile i okupacije njegove rodne zemlje". Sarajevski atentat je u njihovoj interpretaciji povezan sa Kosovskim mitom i poznatom antemuralnom mitologijom. Posjeta prestolonasljednika upravo na Vidovdan predstavljala je "očitu imperijalnu provokaciju". Bitka na Kosovu je u aktuelnoj atmosferi islamofobije prezentirana prije svega kao dan kada su se srpski hrišćani hrabro suprotstavili nadmoćnoj osmanskoj vojsci i svojim požrtvovanjem "usporili i na jedno duže vrijeme čak i zaustavili islamsku ekspanziju u Evropi".³² Nadvojvoda je tretiran kao "predstavnik velikogermanske ekspanzije i aneksije, uperene protiv juga i istoka Evrope". Istovremeno, češki Prijatelji Srba sa Kosova podvukli

tačno u kojoj sobi, međutim, s obzirom na to da mjesto gdje je izdahnuo nije obilježeno, ova činjenica je slabo poznata. Princip se zato u kulturi sjećanja povezuje s mjestom gdje je robijao, gdje se još vide (autentični?) ostaci lanca kojim je bio navodno povremeno vezan, što kod posjetilaca povećava dojam mučeničke smrti.

³¹ Litoměřický deník, 2014.

³² Uporodi kritička razmatranja na temu povezivanja Kosovskog mita s idejnim svijetom bosanskih zavjerenika iz 1914. u Čolović, 2016.

su činjenicu da su se među zavjerenicima našle “mlade srpske patriote obje konfesije – pravoslavni hrišćani i muslimani, isto kao i Hrvati.”³³

U članku posvećenom stogodišnjici Sarajevskog atentata koji je izašao u liberalno-desničarskom nedjeljniku *Reflex*, autor Dan Hrubý je čitaoce podsjetio na to da je Sofija Chotek u vrijeme atentata bila trudna. Osvrćući se na sudbinu atentatora, Hrubý je ovu priliku iskoristio i za kritiku aprilskog parastosa u Terezinu. Nazivati Principa neutralnim terminom atentator prema njegovom mišljenju predstavlja eufemizam: Princip je “u stvari bio jedan sasvim običan ubica” koji je zahvaljujući liberalnim austrijskim zakonima koji nisu dozvoljavali pogubljenja osoba mlađih od dvadeset godina osuđen samo na dvadesetogodišnju robiju. Činjenica da je u aprilu 1918. umro od posljedica tuberkuloze, ne dočekavši kraj rata, bila je “... šteta. Naravno, za samog Principa. Nakon nastanka Čehoslovačke nesumnjivo bi bio oslobođen i slavljen kao borac za slobodu Slovena.” Ipak je bio slavljen makar posthumno, njegov grob je 1920. ekshumiran, njegovi ostaci stavljeni u “prelijep kovčeg i uz velike ovacije kao dio VII. Svesokolskog sleta prebačeni u Jugoslaviju. U Srbiji se Principov kult gaji sve do danas.” Ali ne samo u Srbiji: bez veće pažnje javnosti je u aprilu prošla “misa zadušnica” koju je organizirala grupa ljudi oko Jaroslava Foldyne, koji se čak nije usuđivao izjaviti da je atentat predstavljao jedan korak na putu prema nastanku nezavisne Čehoslovačke. “Čin ubice znamo s pijetetom proslavljati i kod nas,” završava Hrubý ironično svoj članak.³⁴

Nekoliko nedjelja prije 105. godišnjice Sarajevskog atentata, poslanik Foldyna se ponovo našao u centru pažnje u vezi sa još jednom kontroverznom komemoracijom Gavrila Principa. U maju 2019. Foldyna je umjesto odsutnog predsjednika Donjeg doma Češkog parlamenta Radka Vondráčka učestvovao na zvaničnoj državnoj komemoraciji jevrejskih žrtava koje su poginule u koncentracionom logoru Terezin tokom Drugog svjetskog rata. Pored toga, izvan predviđenog programa je na vlastitu inicijativu zajedno sa ambasadoricom Srbije položio vijenac kod zatvorske ćelije u kojoj je tokom Prvog svjetskog rata robijao Gavrilo Princip. U svojim kasnijim komentarima, Foldyna je bio relativno umjeren, izbjegavajući prvobitno planiranu heroizaciju Gavrila Principa. Da je Princip znao da će rat koji će njegov čin izazvati odnijeti tako ogroman broj ljudskih života, on bi sigurno odustao od atentata, naveo je Foldyna i precizirao: “Vijenac mu nisam donio u slavu atentata, nego u slavu patriotizma i spremnosti da se podnese lična

³³ Pondělí, 2014.

³⁴ Hrubý, 2014.

žrtva, i još više kao napomenu da idealizam bez realističkog razmišljanja može izazvati neizmjernu štetu.” Foldynova zloupotreba državne komemoracije i popratne izjave izazvale su oštre diskusije. Advokat Radek Pokorný, koji je isto kao i sam Foldyna član Socijaldemokratske partije, podsjetio je na to da je atentator pored nadvojvode ubio i njegovu suprugu, Čehinju Sofiju Chotek, koja je imala troje maloljetne djece. “Poslanik Češkog parlamenta položio je vijenac ubici jedne apsolutno nedužne češke žene. Cijeli atentat je između ostalog organizirala srpska tajna služba. Koju državu, gospodine poslaniče, u stvari smatrate za svoju?”, pitao je retorički Pokorný i ponovio da smatra apsolutno neprihvatljivom i skandaloznom činjenicu da je jedan poslanik Češkog parlamenta “položio vijenac ubici, uz to ubici jedne Čehinje, koju je /Princip/ ubio u saradnji sa srpskom tajnom službom (...) Uz sve to, /Foldyna/ je u komemoraciji učestvovao zajedno sa predstavnicom države koja je to ubistvo naredila”, aludirajući na činjenicu da je Foldyna položio vijenac u spomen Gavrilu Principu u prisustvu ambasadorice Republike Srbije.³⁵

Prilikom stogodišnjice, u češkim medijima se pojavilo nekoliko pokušaja da se Sarajevski atentat i njegove posljedice sagledaju iz savremene naučno-popularne perspektive, naprimjer posredstvom diskusija na državnoj televiziji uz učešće historičara. Na državnoj televiziji je 2014. također prikazan dokumentarni film reditelja i publiciste Stanislava Motla *Zadnji dani Gavrila Principa* (Poslední dny Gavrila Principa), koji je pokušavao osvijetliti Principovu sudbinu nakon atentata. “Njegova kasnija sudbina je mnogo manje poznata. Praktično niko ne zna da se među članovima sudskog tribunala koji ga je osudio na tešku robiju, što je u njegovom slučaju značilo smrtnu kaznu, bilo i Čeha.” Motl je dalje naglasio u Češkoj često zaboravljenu činjenicu da su, pored Principa, u Terezinskoj tvrđavi robovali i umrli i njegovi saborci Čabrinović i Grabež. Dokumentarac je pokušavao da predstavi istorijske događaje i sudbine pojedinaca bez pretjeranog senzacionalizma, iz više perspektiva, iako sa preovladajućom empatijom prema mladim ljudima koji su robijali, bolovali i na kraju umrli u terezinskim kazamatama. Motl je između ostalog uspio da pronađe pisma atentatorovog brata Nikole, koja su stigla i ostala u Terezinu, iako ih Gavrilo nikad nije dobio na čitanje.³⁶ Reakcije na ovaj dokumentarac bile su više empatične, u skladu sa glavnom porukom. Korisnik nastupajući pod imenom Ali Fati komentirao je film u diskusiji na internetu (youtube) na sljedeći način: “Ne mislim da se radilo o

³⁵ Černá, 2019.

³⁶ Motl, 2014.

teroristi ili atentatoru u pravom smislu riječi. (...) Danas je Bosna samostalna i to bi Gavrila sigurno obradovalo.”³⁷

Čini mi se da najbolji način da se predstavi šarolikost stavova, diskusija i uzajamnih polemika koje su se posljednjih godina pojavljivale u češkom javnom prostoru u vezi sa sjećanjem na Sarajevski atentat i njegovog glavnog počinioaca, predstavlja svojevrsni kolaž pojedinih glasova internetskih diskutera koji se pojavljuju ispod tekstova vezanih za temu. Pogodan i bogat materijal u tom smislu pruža članak koji je izašao u jednom od najčitanijih čeških dnevnika *MF Dnes*, kao i u njegovom internetskom izdanju. Tekst pod nazivom “Teški lanci i usamljenička ćelija. Sarajevski atentator je polako umirao u Terezinu” objavljen je 28. aprila 2018, tačno sto godina nakon što je Princip u 23. godini svog života umro u terezinskoj zatvorskoj bolnici.³⁸ Tekst su pratile slike današnjeg zapuštenog stanja bolnice u kojoj je Princip proveo posljednje dane svog života (bolnica je prestala da radi prije dvije decenije, od tada je zgrada prazna). Jedan dio komentatora reagirao je prije svega na ove slike, što je u stvari pružilo šansu da se kritički izjasne protiv današnjih, navodno blagih zatvorskih kazni i uslova.

- “Ipak je bio dvostruki ubica. Ništa drugo nije zaslužio. Šteta što se danas ne možemo prema višestrukim ubicama odnositi na isti način. Na kraju krajeva, ubio je i Ferdinandovu suprugu koja uopšte nije imala nikakvu političku vlast. Osim toga, njegov čin je postao povod za rat.”
- “da li to treba da znači da su Gabčík i Kubiš³⁹ takođe obične ubice? (njihov čin je postao povod za likvidaciju Lidica⁴⁰)”
- “mislim da to nije moguće upoređivati...”
- “Kad ovo /zatvor i zatvorsku bolnicu iz habsburških vremena/ uporedimo sa komunističkim zatvorima (Mírov, Leopoldov, Jáchymov, Vojna itd.), vidi se da je Austrijska carevina bila jedna vrlo humana država.” (...)
- “F. d’Este je bio jedan sadistički monstrum pa je njegovo smaknuće jedan vrlo zaslužan čin. Ipak se ne bih usudio interpretirati političke posljedice tog čina.”
- “Kao klinac sam bio sa roditeljima u Jugoslaviji, i u Sarajevu. Tada sam bio apsolutno fasciniran, kada sam stajao u stopama Gavrila Principa

³⁷ Komentar posjetilaca na web-stranici prethodno navedenog filma.

³⁸ idnes, 2018.

³⁹ Jozef Gabčík i Jan Kubiš bili su pripadnici čehoslovačke armije u egzilu koji su u okviru specijalne operacije Anthropoid 1942. ubili Reinharda Heydricha, najvišeg predstavnika nacističke vlasti u okupiranoj Češkoj.

⁴⁰ Lidice – selo u srednoj Bohemiji nedaleko od Praga čiji su stanovnici u junu 1942. masovno strijeljani i selo srušeno sa zemljom u nacističkoj odmazdi nakon atentata na Reinharda Heydricha.

- (koji su tamo bili obilježeni na trotoaru) nakon prethodnog očevo izlaganja o kome se radilo i šta je učinio. Kako vrijeme odmiče, ipak mislim da je sve to samo jedan dio istorije koji ne treba posebno glorificirati. Ni John Wilkes Booth⁴¹ nema pretpostavljam nikakvu spomen-ploču.”
- “Da li ga treba otvoreno glorificirati, to je znak pitanja. Ali da se obilježi, zašto ne? Ipak je bio sudionik jednog značajnog događaja 20. vijeka.”
 - “...Ubica Olofa Palme⁴² nikada nije pronađen. Vjerovatno ga je i on ubio iz nekog razloga. Da li je zato zaslužio da ga se sjećamo?” (...)
 - “Bio je frajer. Nije se plašio da riskira život za svoju stvar.”
 - “Baš kao Anders Behring Breivik⁴³.”
 - “Ne, slično kao Gabčik i Kubiš.” (...)
 - “Ne žalim ga. Ubica i idiota.”
 - “Spomen-ploču? Njemu? Zašto? Bio je jedan običan ubica zbog kojeg je počeo Prvi svjetski rat, dok istovremeno (zahvaljujući rezultatu Prvog) snosi odgovornost i za Drugi svjetski rat. Hoćemo li stvarno postavljati spomen-ploče ubicama? Gdje je naš ponos?”
 - “Kriv za oba svjetska rata? Prvi put da čujem nešto slično.”
 - “Bio je borac za slobodu koji je personificirao otpor srpskog naroda protiv okupacije.” (...)
 - “...jedan kratkovidan provincijski sebičnjak, koji nije bio sposoban da uvidi šta je svojim imbecilnim besmislenim činom pokrenuo. Uz to, Bosna je danas paradoksalno samostalna i nije dio Srbije, kao što je ovaj velikosrpski nacionalista maštario.”
 - “Austrija je imala vječite probleme sa temperamentnim narodima. Balkanci, Talijani, Ugarska. Shvaćam potrebu za Trstom, Slovenija je takođe još relativno normalna, ali po svaku cijenu vladati raznim talijanskim državicama i dijelom Balkana, gdje su jedan drugome spaljivali sela samo zato što je neko nešto viknuo na drugoga, to je stvarno bilo samo jedno nepotrebno bure baruta, to se osjeća već u mnogim izvorima iz druge polovine 19. vijeka.”
 - “Nema potrebe da ga neko žali. Prvi svjetski rat je počeo zbog njega i poginulo je u njemu toliko ljudi i u takvim prilikama da bi njegova smrt u Terezinu za njih bila nešto poput boravka u banjama.”

⁴¹ Ubica američkog predsjednika Abrahama Lincolna 1865.

⁴² Švedski predsjednik Vlade, ubijen 1986.

⁴³ Ultrad desnarski ubica koji je u masakru na ostrvu Utoya u Norveškoj 2011. ubio 69 nenaoružanih ljudi.

- “Na svoj način je Princip predstavljao produkt nacionalističkog otpora protiv Austrije koju su smatrali za okupatorsku silu. Tamo su bila čitava sela puna ljudi poput njega, nešto slično se moralo desiti prije ili kasnije, samo možda na malo drukčiji način.” (...)
- “Ferdinand nije bio namjesnik Bosne (paradoksalno, kao prestolonasljednik nije imao nikakvu realnu vlast) i nije u Bosni naredio nikakva hapšenja i pogubljenja (...) Uz to, Princip nije želio nezavisnost Bosne nego njeno prisajedinjenje Srbiji, zato je njegov nacionalizam sporan, jer je ustvari samo želio da jedan protektorat zamijeni drugim.”
- “U to vrijeme još nisu ni slutili kakve su stvari moguće pod vladavinom fašista i komunista. Da su znali, možda bi svoj /austro-ugarski/ protektorat obožavali.”
- “Ne svhaćam zašto ovaj kreten ima spomen-ploču u Terezinu. To je nepoštovanje prema svim nevinim žrtvama koje su tamo poginule /u koncentracionom logoru u Drugom svjetskom ratu/. On je bio običan ubica, ubio je roditelje 3 male djece. Prestolonasljednik i njegova supruga nisu učinili ništa loše i vjerovatno bi dobro vladali.”
- “Jedna stvar je jasna: Balkan svijetu nije dao ništa dobro.” (...)

Leopold Lojka

Pored ubijenog bračnog para i atentatora, u češkom javnom diskursu se s vremena na vrijeme poklanja pažnja i nekim drugim osobama, posebno ukoliko su bile porijeklom iz čeških zemalja ili su imale neke druge češke veze. Poznato je naprimjer da se na mjestu atentata zatekao fotograf Jaroslav Bruner Dvořák, ponekad se spominje činjenica da su se i među članovima tribunala koji je sudio atentatorima nalazili Česi, kao i to da je Principov ljekar u Terezinu takođe bio Čeh. Ipak, od sporednih ili dugo zaboravljenih ličnosti povezanih sa Sarajevskim atentatom, najveću pažnju stručnjaka kao i javnosti posljednjih je godina sigurno dobio Leopold Lojka (u njemačkim izvorima uglavnom kao Loyka), vozač nadvojvodinog automobila koji je skrenuo pogrešno u ulicu Franje Josipa, čime je omogućio da Princip dobije šansu da izvrši svoj čin. U Brnu, najvećem gradu Moravske, 2014. je obnovljen njegov decenijama zapušten grob, što je bio povod za jednu posebnu komemoraciju. Dana 28. juna 2014. na brnjenski glavni kolodvor prispio je specijalan historijski voz s glumcima koji su predstavljali nadvojvodu i njegovu suprugu. Nakon toga, na gradskoj tvrđavi Špilberk organizirana je tačna rekonstrukcija Sarajevskog atentata, u kojoj je korišćen automobil Austro-Daimler,

proizveden 1910., iz zbirke Tehničkog muzeja u Brnu. Sljedećeg dana, 29. juna 2014., svečano je otkriven obnovljeni grob Leopolda Lojke. Ključni finansijski i drugi doprinos, uključujući dobrovoljan fizički rad na obnovi groba, dao je Gradski streljački odred grada Brna (*Brněnský městský střelecký sbor*), nakon što je istoričar Jiří Skoupý došao do saznanja da grobno mjesto dan danas postoji i da ga je lako identificirati, ali je skroz zapušteno.⁴⁴ Na ceremoniji nisu falile ni jedinice u istorijskim uniformama habsburške armije, djelimično sastavljene od ljudi koji habsburšku prošlost uzimaju ozbiljno. Komemoracija je tako imala i svečan, kao i nostalgičan ton. Tekst na grobnoj ploči u skladu je sa nekadašnjim istorijskim kontekstom i rječnikom koji se koristio sto godina prije, navodi tačne Lojkove vojne titule i nagrade, dok se u opisu događaja koriste ispravne plemićke titule. Komemoracija je završena počasnom paljbom i vojnom muzikom. Svečanosti, kao i prethodnoj rekonstrukciji atentata, prisustvovao je i 57-godišnji Bečlija Klaus Lojka, unuk vozačevog brata, kao pokojnikov najbliži živi rođak.⁴⁵

Istoričar i germanist Jiří Skoupý, koji se aktivno uključio u obnovu Lojkinog groba i pripreme komemoracije, rezultate svog istraživanja izdao je 2017. u knjizi *Vozač koji je promijenio istoriju (Šofér, který změnil dějiny*, Praha 2017). Njegova knjiga se u znatnoj mjeri bazira na do sada neistraženim izvorima koji su doprinijeli činjenici da su konačno postali poznati mnogi detalji iz Lojkinog donedavno praktično nepoznatog života. Knjiga je pokazala da u češkim izvorima, posebno u lokalnim arhivima i zaostavštinama pripadnika aristokratskog sloja, možemo još uvijek pronaći zanimljiva svjedočanstva i nepoznate detalje koji upotpunjuju naše znanje o okolnostima Sarajevskog atentata. Rad donosi brojne nove podatke o ovom sudioniku istorije i nekim drugim ličnostima vezanim za Sarajevski atentat, pored grofa Františka (Franza) Harracha i samog nadvojvode. Leopold Lojka se rodio 17. septembra 1886. u gradu Telč na jugozapadu Moravske kao sin kočijaša. Skoupý je uspio da njegov život rekonstruiše na jedan relativno detaljan način, čime je razjasnio mnoge mitove i neistine. Na vojnim manevrima 1909. u gradu Velké Meziříčí, Lojku, koji je jednom prilikom riskirao vlastiti život da bi zaustavio poplašene konje, primijetio je grof František Harrach, koji je hrabrog mladića primio u svoju službu i napravio od njega vozača svog automobila (Lojka je po profesiji inače bio mesar).⁴⁶ Lojka je dakle u Sarajevo prispio kao lični vozač grofa Harracha, vlasnika automobila u kojem se 28. juna 1914. kroz

⁴⁴ Skoupý, 2017: 151.

⁴⁵ Taušová, 2014.

⁴⁶ Skoupý, 2017: 22-24.

glavni grad Bosne i Hercegovine vozio prestolonasljednik Franjo Ferdinand sa suprugom.

Lojka je danas ne samo u češkoj sredini nego već globalno⁴⁷ postao poznat kao simbol običnog čovjeka koji je nesvjesno, takoreći ni kriv ni dužan, “promijenio istoriju” (kao opis ovog fenomena, pojavio se čak poseban termin “Lojka-efekt”). Lojka je, kao što je poznato, tokom vožnje sa Franjom Ferdinandom i njegovom pratnjom greškom skrenuo s Apelove obale u ulicu Franje Josipa kod Latinskog mosta, čime je omogućio Gavrilu Principu, koji inače ne bi uopšte dobio šansu da ubije nadvojvodu, da iz neposredne blizine puca na Franju Ferdinanda i njegovu suprugu. Prema klasičnoj priči koja je posljednjih godina takođe više puta reciklirana u medijima, Lojka je ostatak svog života nakon sudbonosnog 28. juna 1914. teško osjećao svoju odgovornost za početak do tada najvećeg rata svjetske istorije koji je odnio milione žrtava. Griža savjesti je takođe navodno doprinijela njegovoj preranoj smrti (umro je 1926. u Brnu, gdje je držao kafanu). Skoupý u svojoj knjizi razbija slične mitove i pokazuje umjesto toga istorijskog Lojku kao čovjeka koji je živio u kontekstu svoga vremena, tadašnjih pravila ponašanja i ispoljavanja emocija. Za priče o griži savjesti i osjećaju odgovornosti nedostaju validni istorijski izvori, one su izgrađene na osnovu kasnijih svjedočanstva iz druge ruke. Lojka sam sebe nije smatrao odgovornim, niti je smatran odgovornim tokom istrage atentata i kasnije. S obzirom na svoju poziciju, on je samo izvršavao naredjenja ljudi visokog ranga, poput svog poslodavca grofa Františka Harracha ili samog prestolonasljednika. Nakon atentata, Lojka je ostao u službi kao šofer sve do kraja rata i raspada Habsburške monarhije, cijenjen, dobro plaćen i nagrađivan. Kao poratni vlasnik kafane u Brnu, drugom najvećem gradu nove Čehoslovačke Republike, volio je da priča priče o ljudima iz jučerašnjeg “velikog svijeta” habsburškog dvora i visokih aristokratskih krugova, ali nije zabilježeno da je izražavao žalost zbog pogrešnog skretanja kobnog 28. juna 1914. Njegovoj preranoj smrti, kako pokazuje Skoupý, prethodili su univerzalni povodi: životne poteškoće, razvod, loše zdravlje, alkoholizam. Dobar vozač Lojka koji se nazire u istorijskim izvorima ponosno je izvršavao naredbe i njegova savjest je bila čista.

Zanimljivo je da se povodom konačnog ulaska Leopolda Lojke u zvaničnu istoriju i posebno u vezi s komemoracijom povodom obnove njegovog groba, koja je imala izrazito prohabsburški naglasak tako da bi čovjek mogao lako pomisliti da se Austro-Ugarska carevina nikada nije ni raspala, u češkom

⁴⁷ Uporedi kratak film sa youtube kanala History (2018).

javnom diskursu, za razliku od slučaja Franje Ferdinanda, njegove supruge Sofije i njihovog ubice Gavrila Principa, nisu se pojavili nikakvi kritični ili disonantni glasovi. Izgleda da je Lojka danas najmanje upitan i kontroverzan lik povezan sa Sarajevskim atentatom, vjerovatno zato što je običnom čovjeku lakše zamisliti njega, možda čak i sebe na njegovom mjestu, nego zamišljati prestolonasljednike, nadvojvotkinje, nacionalne heroje, zavjerenike i teroriste.

Zaključak

Analiza reprezentacija i reinterpretacija Sarajevskog atentata povodom stogodišnjice Prvog svjetskog rata pokazala je šarolik spektar različitih, nekad direktno suprotstavljenih mišljenja koja koegzistiraju u savremenom češkom javnom diskursu. Njihov veliki dio, posebno u internetskom diskursu i dijelu medija, možemo označiti kao selektivni brikolaž historijskih činjenica, narativa, zabluda i predrasuda. Različita sjećanja na Sarajevski atentat, njegove ključne sudionike i svjedoke odražavaju značajan ideološki pluralitet današnjeg češkog društva, kao i selektivnu interpretaciju i instrumentalizaciju moderne historije u korist ostvarivanja sasvim savremenih ciljeva u raznim sferama (domaća i međunarodna politika, turizam itd.). Mnoge od interpretacija i ideoloških sukoba koje smo rekonstruisali na osnovu češkog materijala sigurno zvuče poznato svima koji su upoznati sa sličnim diskursima i polemikama o Sarajevskom atentatu koje se periodično vode u drugim zemljama srednje i jugoistočne Evrope poput Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske ili Austrije. U raširenom laičkom shvaćanju, s kojim se često možemo susresti posebno u bivšoj Jugoslaviji, mnoge konceptualizacije koje se češće pojavljuju u vezi sa interpretacijama sarajevskog atentata nerijetko se shvaćaju praktično kao kolektivni i gotovo predvidljivi stavovi pojedinih naroda. Tako se u "srpskom" diskursu Principov čin obično slavi, odobrava i opravdava, dok se u "bošnjačkom" i "hrvatskom" (ali istovremeno i "austrijskom") diskursu atentat problematizuje ili sasvim odbacuje kao akt jednog nacionalističkog teroriste. Primjeri čeških reprezentacija i reinterpretacija pokazali su da se uprkos povremenoj „nacionalnoj obojenosti“ u stvari radi o transnacionalnim diskursima. Njihove češke varijacije očito duguju svoj nastanak konkretnim ideološkim i političkim uvjerenjima tipičnim i za mnoge druge češke polemike o modernoj historiji kao što su "prozapadna" ili "proruska" orijentacija, "kosmopolitizam" ili "slovenstvo i nacionalizam". U nekim slučajevima, očito se crpi iz diskursivnih arsenala iz dublje prošlosti (monarhizam, prohabsburški lojalizam, antihabsburška ideologija međuratne Čehoslovačke, panslovenstvo itd.) ili drugih sredina (uticaj južnoslovenskih, posebno srpskih nacionalističkih interpretacija).

Narativi o Sarajevskom atentatu obično poklanjaju značajnu pažnju pojedinim ličnostima, sto i više godina nakon atentata, prije svega onim koje smo izdvojili i posebno predstavili u ovom radu. Pored ostalog, pokazalo se da je značajan faktor koji doprinosi trajnoj reprodukciji i reinterpretaciji Sarajevskog atentata u češkom društvu činjenica da se pomenuti akteri ovog događaja mogu direktno povezati sa opštepoznatim "mjestima pamćenja" (*lieux de mémoire*) koja se nalaze na teritoriji današnje Češke Republike (nadvojvodin dvorac Konopišnje, Principova zatvorska ćelija u Terezinu, Lojkin grob u Brnu, spomen-fontana Lepeza Sofije Chotek u Pragu). U slučaju Lojkinog obnovljenog groba i fontane Sofije Chotek, radi se o recentno uspostavljenim mjestima pamćenja (2014. i 2018), što dodatno potvrđuje činjenicu

da Sarajevski atentat i ličnosti koje su povezane s ovim značajnim događajem istorije Bosne i Hercegovine, Evrope i svijeta još uvijek izazivaju pažnju.

Representations and Reinterpretations of the Sarajevo Assassination in Czech Public Discourse

Conclusion

Analysis of the representations and reinterpretations of the Sarajevo assassination amid the centenary of the First World War revealed a diverse range of different, sometimes directly opposed, opinions that coexist in contemporary Czech public discourse. We can designate a large part of them, especially in the internet discourse and in the media, for the selective bricolage of historical facts, narratives, misconceptions and prejudices. Different memories of the Sarajevo assassination, its key participants and witnesses reflect the significant ideological plurality of present-day Czech society, as well as the selective interpretation and instrumentalization of modern history in favour of achieving contemporary goals in various spheres (domestic and international politics, tourism, etc.).

Many of the interpretations and ideological conflicts we reconstructed on the basis of Czech materials certainly sound familiar to anyone familiar with similar discourses and debates on the Sarajevo assassination which are periodically led in other countries of Central and Southeastern Europe, such as Bosnia and Herzegovina, Serbia, Croatia or Austria. In the widespread laymen understanding that we can often encounter, especially in the former Yugoslavia, many of the conceptualizations that occur more frequently with regard to interpretations of the Sarajevo assassination are often understood practically as collective and almost predictable attitudes of particular nations. In the “Serb” discourse, Princip’s actions are usually celebrated, endorsed and justified, while in the “Bosniak” and “Croat” (but also “Austrian”) discourse, the assassination is problematized or completely renounced as the act of a nationalistic terrorist. Examples of Czech representations and reinterpretations have shown that, despite the occasional “national colouring”, these are in fact transnational discourses. Their Czech variations obviously owe their origin to specific ideological and political beliefs typical of many other Czech debates about modern history, such as “pro-Western” or “pro-Russian” orientation, “cosmopolitanism” or “Slavdom and nationalism”. In some cases, they obviously draw from discursive arsenals from the deeper past (monarchism, pro-Habsburg loyalism, anti-Habsburg ideology of interwar Czechoslovakia, Pan-Slavism, etc.) or other areas (influence of South Slavic, especially Serbian nationalist interpretations).

In the narratives of Sarajevo Assassination, special attention has been paid to individual participants of the event. One hundred years since the assassination, most attention has been focused on key personalities whose representations have been at the center of this work. An important factor which has contributed to long-term reproduction and reinterpretation of the Sarajevo Assassination in Czech society is the fact that the main participants of this event can be linked with generally well-known places of memory (*lieux de mémoire*) found on the territory of the present-day Czech Republic (archduke’s chateau of Konopiště, Princip’s prison

cell in Terezín, Lojka's grave in Brno, the memorial fountain of Sofia Chotek in Prague). In the case of Lojka's renovated grave and the fountain of Sofia Chotek, these are recently established places of memory (2014 and 2018). This fact further confirms that the Sarajevo Assassination and personalities linked with this important event in the history of Bosnia and Herzegovina, Europe and the world still attract attention of the Czech public.

Literatura

- Černá, M. (2019) Dusno v ČSSD: Foldyna to schytral od známého muže z okolí Bohuslava Sobotky, *Eurozprávy*, 20. 5. 2019. Dostupno na: <https://eurozpravy.cz/domaci/politika/258165-dusno-v-cssd-foldyna-to-schytral-od-znameho-muze-z-okoli-bohuslava-sobotky/>.
- Česká mincovna: <https://ceskamincovna.cz/stribrna-medaile-dejiny-valecnictvi---atentat-v-sarajevu-proof-456-4667-d/>.
- České noviny (2019) U Písecké brány byl odhalen vějíř na počest Žofie Chotkové, *České noviny*, 17. 6. 2019. Dostupno na: <https://www.ceskenoviny.cz/zpravy/u-pisecke-brany-byl-odhalen-vejir-na-pocest-zofie-chotkove/1768566>.
- Čolović, I. (2016) Smrt na Kosovu Polju: Istorija kosovskog mita, Biblioteka XX vek, Beograd.
- Fefik (2019) V předpolí Písecké brány byla odhalena litinová fontána Vějíř Žofie Chotkové, *nasregion.cz*, 18. 6. 2019. Dostupno na: <https://nasregion.cz/praha/v-predpoli-pisecke-brany-byla-odhalena-litinoва-fontana-vejir-zofie-chotkove>.
- Haló noviny (2014) Budou mít Habsburkyně své novodobé pomníky?, *Haló noviny*, 27. 1. 2014. Dostupno na: <http://www.halonoviny.cz/articles/view/16244672>.
- History (2018) *How a Wrong Turn Started World War I*, History, 25. 9. 2018. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=IIK9Lkf02TE>.
- Holubec, S. (2015) Ještě nejsme za vodou. Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace, Scriptorium, Praha.
- Hrubý, D. (2014) Před sto lety byl spáchán atentát na následníka trůnu Františka Ferdinanda d'Este, *Reflex*, 28. 6. 2014. Dostupno na: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/57370/pred-sto-lety-byl-spachan-atentat-na-naslednika-trunu-frantiska-ferdinanda-d-este.html?foto=1%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D1%3Fmver%3D1%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D2%3Fmver%3D1>.
- idnes (2018) Težké okovy a samotka. Sarajevský atentátník pomalu umíral v Terezíně. *idnes*, 28. 4. 2018, https://www.idnes.cz/zpravy/zahranicni/gavrilo-princip-atentat-sarajevofrantisek-ferdinand-d-este.A180426_142843_zahranicni_PAS.
- Ingrao, Ch. (2001) Foreword, u: Bucur, M. i Wingfield, N. M. (ur.), *Staging the Past: The Politics of Commemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present*, Purdue University Press, West Lafayette.
- Kuba, L. (1937) Čtení o Bosně a Hercegovině. Cesty a studie z roků 1893-1896, Družstevní práce, Praha.
- Litoměřický deník (2014) V Terezíně se konala pravoslavná mše za Gavrila Principa, Litoměřický deník, 28. 4. 2014. Dostupno na: https://litomericky.denik.cz/zpravy_region/v-terezine-se-konala-pravoslavna-mse-za-gavrila-principa-20140428.html.
- Mánert, O. (2014) Arcivévodovy děti vyhnali z Konopiště, nacisté je nutili čistit latríny, *idnes*, 29. 6. 2014. Dostupno na: https://www.idnes.cz/zpravy/domaci/pribeh-deti-frantiska-ferdinanda-d-este.A140626_142246_zahranicni_ert.

- Motl, S. (2014) *Poslední dny Gavrila Principa*, Česká televize, 2014. Dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=JBRu0XnR_ds.
- Norra, P. (1984–1992) *Les Lieux de mémoire*, tom 1–3, Gallimard, Paris.
- Nový, K. (1948) *Sarajevský atentát*, Svoboda, Praha (prvo izdanje: *Atentát*, Melantrich, Praha 1935).
- Parlamentní Listy (2016) Berwid-Buquoy: Kdo měl zájem na vraždě české “císařovny” Žofie?, *Parlamentní Listy*, 6. 9. 2016. Dostupno na: <https://www.parlamentnilisty.cz/politika/politici-volicum/Berwid-Buquoy-Kdo-mel-zajem-na-vrazde-ceske-cisarovny-Zofie-452190>.
- Pernes, J. (2007) O trůn a lásku. Dramatický život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este, Brána, Praha.
- Pfeiferová, D. (2015) Od kuće žalosti do mita Cimrman. Smrt prijestolonasljednika u bohemijsko-češkom kulturnom kontekstu, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (387-396). Vrijeme, Zenica.
- Pivovar Ferdinand, s.r.o.: <http://www.pivovarferdinand.cz/o-pivovaru/>.
- Pondělí (2014) Vzpomínka v terezínské Malé pevnosti, *Pondělí*, 28. dubna 2014, http://www.kosovoonline.cz/index.php?option=com_content&view=article&id=1720%3Avzpominka-v-terezinske-male-pevnosti&catid=61%3Aarhiv&Itemid=140&lang=cs.
- Praha.eu (2014) Galerie vystavuje 45 návrhů pomníků Žofie Chotkové a Marie Terezie, *Praha.eu*, 15. dubna 2014. Dostupno na: http://www.praha.eu/jnp/cz/o_meste/mestske_casti/praha_6/galerie_vystavuje_45_navrhu_pomniku.html.
- Raduševič, M. (2013) Byl Gavrilo Princip terorista?, *Literární noviny*, 12. 6. 2013. Dostupno na: <http://literarky.cz/civilizace/89-civilizace/15075-byl-garvrilo-princip-terorista>.
- Rak, J. (2014) František Ferdinand d'Este byl úplně jiný, než se o něm u nás většinou traduje, *Reflex*, 2. 7. 2014. Dostupno na: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/58108/frantisek-ferdinand-d-este-byl-uplne-jiny-nez-se-o-nem-u-nas-vetsinou-traduje.html>
- Ruthner, C. (2015) KriegsErklärungen. Pojmovi *događaj*, *narativ* i *memorija* kao kritičke alatke za zbornik i izvan njega, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (13-23). Vrijeme, Zenica.
- Skoupý, J. (2017) *Šofér, který změnil dějiny*, Mladá Fronta – Národní technické museum, Praha.
- Sretenović, S. (2015) 28. juni 1914. Između srpskog sećanja i konstruisanja jugoslovenskog identiteta, u: Preljević, V. i Ruthner, C. (ur.) *Sarajevski dugi pucnji. Događaj – narativ – pamćenje* (495-509). Vrijeme, Zenica.
- Starostové a nezávislí (2015) Příspěvek 800 tisíc na pomník za kontaminovanou vodu?, *Starostové a nezávislí*, 30. 12. 2015. Dostupno na: <https://www.starostove-nezavisli.cz/regiony/hlavni-mesto-praha/aktuality/prispevek-800-tisic-na-pomnik-za-kontaminovanou-vodu>.
- Taušová, Z. (2014) Následníkův řidič ze Sarajeva má v Brně po 78 letech opět hrob, *idnes*, 29. 6. 2014. Dostupno na; https://www.idnes.cz/brno/zpravy/naslednikuv-ridic-ze-sarajeva-ma-v-brne-po-78-letech-opet-hrob.A140629_210932_brno-zpravy_zt.
- Votruba, A. (2017) Otevřený dopis k záměru postavit pomníky Marii Terezii a Žofii Chotkové, *Argument*, 18. 6. 2017. Dostupno na: <http://casopisargument.cz/2017/06/18/otevreny-dopis-k-zameru-postavit-pomniky-marii-terezii-a-zofii-chotkove/>.
- Zeman, K. Stříbrná medaile Dějiny válečnictví – Atentát v Sarajevu, *Mince numismatika*. Dostupno na: https://www.mince-numismatika.cz/index.php?controller=product&product_id=1429.